

EVANGÉLIKUS HITTUDOMÁNYI EGYETEM
EGYHÁZTÖRTÉNETI TANSZÉK

Tóth Károly

**Teológiai élet magyarországi evangélikus teológiai
folyóiratokban az 1940-es években**

Doktori értekezés tézisei

Témavezető:

Dr. Korányi András
egyetemi tanár

Budapest, 2020.

Kutatási előzmények

Egy korszak teológiáján elsősorban a kiemelkedő teológusok munkásságát szokás érteni. És valóban ez az, ami a leginkább maradandó belőle, az utókor joggal tartja számon ezeket a mérföldköveket, hiszen ezek a legeredetibb megnyilvánulásai az adott időszak teológiájának. Izgalmas kérdésnek tartom viszont azt, hogy milyen teológiai hatások érvényesültek az adott egyház teológiai közéletében, a lelkészek gondolkodásában, az igehirdetésekben. Ugyanígy fontos kérdés egy korszak egyháztörténetének megrajzolásában, hogyan változtak a szervezeti keretek, gyülekezetek, egyháztagok és intézmények száma, hogyan határozta meg az egyház életét a püspökök, egyetemes és egyházkerületi felügyelők személye, hogyan változott az egyház jogi szabályozása, gazdasági élete, az állammal való kapcsolata és nemzetiségi viszonyai. Emellett azonban érdekesnek ítélem annak vizsgálatát is, hogy mi határozta meg a gyülekezetek életének lényegét, közvetlenül az igehirdetések üzenetét, közvetve talán az egész egyházi életet.

Dolgozatomban a magyarországi evangélikus egyház teológiai életét igyekszem vizsgálni az 1940-es években. A korszak fontosságát jelzi, hogy ma is gyakori hivatkozási alap, különösen a korszak fontos püspökei, Kapi Béla, Raffay Sándor, Túróczy Zoltán és Ordass Lajos kapcsán. A két világháború között számos új teológiai irányzat és mozgalom gyakorolt hatást a magyarországi evangélikusságra. Ezek az áramlatok tetőpontjukat általában az 1940-es években érték el. Bár erős volt az évtized közepén a háború, az évtized második felében pedig a politika kényszerítő hatása, ennek ellenére meglátásom szerint élénk teológiai élet figyelhető meg a korszakban, ami aztán 1948 és 1952 között visszaszorítást szenvedett el. A magyar evangélikus teológia történetének talán legtöbbet tárgyalt szakasza a diakóniai teológiáé, úgy gondolom, a következőkben vizsgált jelenségek fontos szeletét jelentik az azt megelőző korszaknak.

Fontos kérdésnek tartom, hogy milyen kapcsolatba került a magyar evangélikus teológiai élet egyes társadalmi kérdésekkel. Az, hogy ezek

milyen mértékben merültek fel a különböző írásokban, talán az egyházi élet egészével kapcsolatban is elárul valamit. Igyekszem megvizsgálni, hogy a különböző nyelvterületek teológiai régiói milyen mértékben hatottak a magyarországi szerzőkre. Érdekesnek tartom azt is, hogy milyen teológiai gyökerű vagy teológiához köthető reformgondolatok láttak napvilágot.

Módszertan

Dolgozatomban a teológiai életet igyekszem vizsgálni, és ezen belül a teológiai áramlatokat is, de a hatásuk felől. Tehát nem pusztán a különböző irányzatoknak a teológia művelésének legmagasabb fórumain való megjelenését azonosítani, hanem azt vizsgálni, mennyire és hogyan voltak jelen a lelkészek gondolkodásában, szolgálatában, a gyülekezetek életében. A lelkési közéletben és az igehirdetési előkészületben való jelenlétüket igyekszem feltárni.

Dolgozatomban igyekszem felvázolni a teológiai élet terepét, hátterét, azaz a Magyarországi Evangélikus Egyház életének legfőbb jellemzőit a korszakban.

Ezt követően szándékom szerint megvizsgálom a teológiai élet legfontosabb fórumait. Meggyőződésem szerint az egyház teológiai életét a leginkább a Lelkipásztor című folyóirat reprezentálja. Az alábbiakban a legfontosabb megállapítások alapját elsősorban 630 írás tartalmi vizsgálata és statisztikai elemzése adja. Fontosnak látom emellett megvizsgálni a Keresztyén Igazság és az Evangélikus Theologia folyóiratokat is. Ezek mellett a dolgozat természetesen számos más, a korszakban megjelent cikket és könyvet is figyelembe vesz.

A folyóiratok elindulásából, megszűnéséből, a terjedelem változásából, következtetéseket vonok le azzal kapcsolatban, hogyan változott a teológiai élet intenzitása.

Fontosnak tartom a megjelent írások szerzőinek a vizsgálatát, a legaktívabbaknak a körülhatárolását, a szerzők életkorával, betöltött

tisztségével, egyházkerületi megoszlásával, csoportosulásával kapcsolatos megállapítások megfogalmazását. Tekintettel vagyok arra, hogy a szerzők között milyen törésvonalak figyelhetőek meg.

A munka során igyekszem feltárni, hogy az írások milyen forrásokra hivatkoznak, milyen nyelvterület teológiája hozható összefüggésbe velük, milyen teológiai hatások figyelhetőek meg bennük.

Jelen írásban szándékom szerint megvizsgálom, hogy az írások milyen témákat vetnek föl, ezek milyen gyakorisággal kerülnek elő, milyen javaslatokat fogalmazznak meg.

Fontosnak tartom annak a megfigyelését, hogy egy-egy téma kapcsán kibontkozott-e teológiai vita.

Tézisek

A Magyarországi Evangélikus Egyház számára a két világháború közötti évek számos téren hoztak fejlődést. A gyülekezetszervezés, templomépítés, a gyülekezeti alkalmak, egyesületek és sajtótermékek szaporodása sokak számára szembetűnő volt. Az egyháztagok számának növekedése viszont nem ezekre a jelenségekre, hanem a természetes szaporulatra és a revíziós sikerek révén visszakerült területekre vezethető vissza. Nagy fájdalmat orvoslott különösen a felvidéki és észak-erdélyi gyülekezetek visszatérése a magyarországi egyház közösségébe, a fájdalom a Brassó-környéki gyülekezetekkel kapcsolatban viszont megmaradt.

Ezen előrelépések egy része hosszú távon is hatott, sőt, sokak megítélése szerint a szocializmus időszakában a túlélés erőforrásává vált. Egy másik része viszont időlegesnek bizonyult. 1945-től szűkülő mozgástér jellemző az egyház életére, sőt, számos megrendítő csapást is el kellett szenvednie, virágzó munkaterületeket veszített el.

1. Az egyházi élet általános felívelése összefüggésbe hozható, de megkülönböztetendő egy másik folyamattól: **A két világháború között megfigyelhető a teológiai élet élénkülése, ami az 1940-es években tetőpontját érte el.** Ez tetten érhető abban, ahogyan egyre gyakrabban fogalmazzák meg a teológiai szempont fokozottabb érvényesülésének igényét az egyház életével, a lelkészi szolgálattal és konkrétan az igehirdetéssel kapcsolatban. Megjelenik a lelkészek tudományos fokozatszerzésében. Tükrözi új teológiai lapok indulása, a lelkészi szakfolyóirat terjedelmének növekedése. Meglátásom szerint ennek a teológiai éledésnek a forrását nem a fentebb leírt általános fejlődés jelenti. Sokkal inkább tulajdonítható különböző külföldi teológiai áramlatok hazai hatásának és egyfajta belső érlelődésnek. Fordított összefüggés viszont feltételezhető: új sajtótermékek indulása, új típusú egyházi alkalmak indítása és talán az istentiszteletek látogatottságának növekedése háttérben is ott lehetett a tartalmi elmélyülés. Mind a Luther-reneszánsz, mind Karl Barth teológiája, mind az ébredés úgy hatott Magyarországon, hogy igereszebbé és reformátoribbá alakította az egyházi életet és gondolkodásmódot. Ez lehetőséget teremtett arra, hogy a felekezeti öntudat üres jelszóvá válás helyett evangélikusok széles rétegei számára is tartalommal telhessen meg. Ezt a folyamatot talán az is elősegítette, hogy 1920 és 1940 között belső egyházi értelemben kevésbé volt napirenden a nemzeti identitás és a nemzetiségi kérdés.

Az általános egyházi fejlődést szinte minden téren lezárta az 1945-ös év. A teológiai éledésre ez viszont nem igaz. A szűkülő mozgástér ellenére folytatódott az élénk teológiai élet. Meglátásom szerint ezen a téren sokkal inkább jelentett cezúrát a teológiai tanárok 1949-50-es cseréje, a teológia Budapestre költöztetése, az Evangélikus Theologia és az Élő Víz megszűnése, Veöreös Imre leváltása a Lelkipásztor éléről, majd a teológiai gondolkodás központosítása. Bár részben folytatódott később is az ekkor uralkodó teológiai áramlatok hatása, de a teológiai élet 1940-es évekbeli élénkségét kihangsúlyozza a korszak végén annak mesterséges korlátok közé szorítása. El nem vitatva tehát a korábbi és későbbi korszakok teológiai

teljesítményének értékét, ennek az évtizednek a teológiai életét különlegesen gazdagnak látom.

2. Megítélésem szerint a korszak teológiai élénkségét támasztja alá az a jelenség, hogy **a korszakban számos teológiai jellegű konfliktus, szókimondó kritika és reformjavaslat látott napvilágot.** Ide tartozik az a szemlélet, ahogyan sokan az egyetemes vagy hazai teológiatörténetet értékelték, elítélve évtizedek vagy akár évszázadok gondolkodásmódját. Sok írásban érezhető az a feszültség is, ami túlmutat a generációk pozícióharcán, és bár van átfedése a korosztályi különbségekkel, de nagyrészt teológiai alapúnak látszik. Ez megjelenik az igehirdetések élesen eltérő szemléletű kritikájában, a liturgiai reform terén, az ébredés ügyéről született állásfoglalásokban és különösen szemléletesen a lélek halhatatlanságáról folytatott vitában. A konfliktust feltételezésem szerint erősítette egyrészt az a tény is, hogy a húszas és harmincas években egyre nőtt a fiatal lelkészek számaránya, másrészt hogy az új lelkésznevezéseknek nagyobb lehetősége nyílt tudományos fokozat szerzésére.

Ez a jelenség is arra mutat, hogy a korszak teológiai éledése nem illeszthető bele egyszerűen az általános egyházi fejlődés harmonikus képébe. Új templomok építése az egész egyház megelégedésére szolgált, az új teológiai áramlatok hatását viszont sokan tompítani akarták. Fontosnak tartom, hogy ezek a teológiai konfliktusok nem kapcsolódtak össze közvetlenül sem politikai vagy nemzetiségi csatározásokkal, sem pozícióharcokkal. Természetesen hatottak a teológiai áramlatok társadalmi kérdések terén megfogalmazódó gondolatokra, de nem okoztak törésvonalat sem az Ószövetség keresztény megítélésével, sem a szociális kérdésekkel, a revízióval, a háborúhoz vagy a zsidósághoz való viszonytal kapcsolatban. A bácskai németek különállása és a magyarországi németek Memoranduma meglátásom szerint nem teológiai alapra vezethető vissza, és nem kapcsolódik az egyházban lévő teológiai konfliktusokhoz. Úgy ítélem meg, hogy a teológiai nézetkülönbségek nem okoztak végletes megosztottságot.

3. Ennek nem mond ellent az a megfigyelés, miszerint **két jelentős csoport körvonalazható a teológiai életben, egy győri és egy budapesti kör.** Az 1940-es években felülreprezentálnak látom az integritását jobban megőrzött, de lélekszámban a Bányainál kisebb Dunántúli egyházkerületet. Bár minden országos jelentőségű kezdeményezésben előbb-vagy utóbb legalább formálisan képviselőt kapott a többi egyházkerület is, az országos hatású evangélikus sajtótermékek nagyobb része dunántúli alapítású, irányítású, dominanciájú volt. A Harangszón, Lelkipásztoron, Belmissziói Munkaprogramon keresztül komoly részben Kapi Béla dunántúli püspökhöz szorosan kötődő lelkészek tematizálták a többi egyházkerület gyülekezeteit is. Ennek a jelentőségét csak kis részben ellensúlyozta a budapesti lelkészek szorosabb kapcsolódása az ország szellemi és politikai elitjéhez. (Hiszen kevés olyan területe volt Magyarországnak, ami nagyobb földrajzi távolságra feküdt az öt tudományegyetem székhelyétől, Budapesttől, Debrecentől, Kolozsvártól, Pécestől és Szegedtől, mint a Dunántúl északnyugati része.)

Talán merész feltételezés, de összefüggést látok a két csoportnak az 1940-es évek első felében megfigyelhető különállása és az egyházpolitikai irányzatoknak az 1940-es években bekövetkező szétválása között. Az, hogy Ordass Lajos püspök irányvonalát nyíltan elsősorban bányai egyházkerületi lelkészek támogatták, annak hátterében talán nem csak az akkori püspökük iránti lojalitás állt, hanem áttételesen esetleg Raffay Sándor korábbi püspöknek a két világháború közötti politikai elittel ápolt szorosabb kapcsolata is hatott rá. Különös véletlen lenne, hogy az úgynevezett harmadik egyházi út három vezéralakja, Túróczy Zoltán, Szabó József és Veöreös Imre nem csak hogy egyaránt a győri gyülekezet lelkészeként szolgált, de a Lelkipásztorban is együtt játszott vezető szerepet? Távol áll tőlem, hogy determinisztikus elmélettel akarjam megmagyarázni az egyháztörténet súlyos fordulóit, de úgy vélem, lehet haszna ezen kapcsolatrendszer vizsgálatának.

Úgy látom, hogy ez a két körvonalazott csoport nem azonosítható teológiai irányzat, kegyesség szerinti klikként. Mind az ébredés, mind Karl

Barth, mind a Luther-reneszánsz magyarországi hatása érezhető volt Győrött és Budapesten egyaránt.

Fontosnak tartom az 1940-es évek magyarországi evangélikus teológiájának megismerését, mert meglátásom szerint jelentős hatással volt a következő évtizedek egyházi életére. Olyan tartalmat adott, ami túlmutatott a külső növekedésen, majd a szűkülni kezdő kereteken egyaránt. Szókimondásával megpróbált ledönteni olyan tabukat, amik régóta nehezítették az egyház életét. Naprakészen érvényesített nemzetközi teológiai hatásokat, mégis olyan módon, hogy azok nem ziláltak szét egy ilyen kicsi egyház életét, sőt lendületet tudtak adni neki. Hatása későbbi egyházpolitikai döntéseken is érezhető. A teológiai élet terén sem volt idealizálható korszak az 1940-es évek, mégis úgy vélem, sok olyan értéket tudtak adni az akkori megelevenítő folyamatok, amikhez hasonlók ma sem lennének haszontalanok.

A disszertáció szempontjából releváns publikációk

A Magyarországi Evangélikus Egyház és a második világháború. In: Credo Evangélikus Folyóirat. XVII. évfolyam, 2011/1. 26-36.

Jogegyenlőségi törekvések vagy Kárpát-medencei Kirchenkampf? A magyarországi németiség és az evangélikus egyház viszonya a II. világháború alatt. In: Credo Evangélikus Folyóirat. XVII. évfolyam, 2011/4. 15-29.

Az 1938 és 1941 közötti határrevíziók és az evangélikus egyház. In: Credo Evangélikus Folyóirat. XIX. évfolyam, 2013/1. 5-18.

Evangélikus egyházi vezetők és a vészkorszak. In: Credo Evangélikus Folyóirat. XX. évfolyam, 2014/2. 15-19.

Teológiai áramlatok a Lelkipásztor című folyóirat 1939-1940-es évfolyamában In: Az Evangélikus Hittudományi Egyetem Egyháztörténeti Kutatócsoportjának tanulmánykötete, megjelenés alatt